

भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुले सामाजिक कार्य धोरणे आणि आव्हाने

अशोक गोविंदराव शहाणे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

जोतिराव फुले समाज कार्य महाविद्यालय,

एम.आय.डी.सी, मोहपा रोड, पाण्याच्या टाकीजवळ, उमरेड, जि. नागपूर

सारांश:

भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांना दारिद्र्यदुर्लक्ष अत्याचार व शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक सुरक्षितता यासारख्या मूलभूत अधिकारांचा अभाव यसोबत बहुआयामी आव्हानांचा सामना करावा लागतो. ही मुले अनेकदा श्रमात गुंतलेली दिसतात किंवा धोकादायक परिस्थितीत राहतात, ज्यामुळे त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक विकासात अडथळा येतो हा शोधनिबंध शहरी भारतातील रस्त्यावरील मुलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक कार्याच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेचे परीक्षण करतो. या अध्ययनामध्ये रस्त्यावरील मुलांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, पुनर्वसन आणि संरक्षण प्रदान करण्यासाठी सामाजिक कार्य धोरणांची प्रभावीता व सेवा प्रदान करताना सामाजिक कार्यकर्त्यांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांचा शोध घेण्यात आला आहे. हा अध्ययन सरकारी उपक्रम, गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) कार्यक्रम आणि रस्त्यावरील मुलांची दुर्दशा दूर करण्याच्या उद्देशाने धोरणात्मक चौकटीचे मूल्यमापन करतो. भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांचे चांगले संरक्षण आणि पुनर्वसन करण्यासाठी सामाजिक कार्यात हस्तक्षेप वाढवणे, भागधारकांमधील सहकार्य सुधारणे आणि पद्धतशीर अडथळे दूर करण्यासाठी शिफारसी प्रस्तावित करून ते समाप्त होते.

मुख्य शब्द: रस्त्यावरील मुले, सामाजिक कार्य, भारत, बाल कल्याण, शहरी गरीबी, पुनर्वसन

परिचय:

भारतीय शहरातील रस्त्यावरील मुले समाजातील सर्वांत असुरक्षित आणि उपेक्षित गटांपैकी एक आहेत रस्त्यावर राहणाऱ्या आणि काम करणाऱ्या या मुलांना अनेकदा दारिद्र्य, शोषण, शारीरिक आणि भावनिक अत्याचार आणि दुर्लक्ष यसोबत अनेक संकटांचा सामना करावा लागतो. कायदेशीर चौकट आणि मुलांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने विविध हस्तक्षेप असूनही, रस्त्यावरील मुलांची घटना अनेक शहरी भागात कायम आहे अंदाजानुसार मुंबई, दिल्ली, कोलकाता आणि चेन्नई सारख्या शहरांमध्ये लाखो मुले रस्त्यावर राहात आहेत, त्यापैकी अनेकांना जगण्यासाठी मजुरीला भाग पाडले जाते.

या चिंताजनक परिस्थितीमागील कारणे गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी आहेत कौटुंबिक गरिबी, ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर, तुटलेली घरे, कौटुंबिक हिंसाचार

आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव यासारख्या घटकांमुळे रस्त्यावरील मुलांचे प्रमाण वाढण्यास मोठा हातभार लागतो याव्यतिरिक्त, आर्थिक संधींच्या शोधात शहरी स्थलांतरामुळे मुले त्यांच्या कुटुंबापासून दूर जात त्यामुळे रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या संख्येत भर पडते ही मुले मूलभूत हक्कांपासून वंचित आहेत ज्यात शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि वाढण्यासाठी सुरक्षित वातावरण यांचा समावेश आहे.

भारतातील रस्त्यावरील मुलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यात सामाजिक कार्य महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. रस्त्यावरील मुलांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि त्यांच्या कल्याणासाठी सामाजिक कार्यकर्ते थेट हस्तक्षेप, पुनर्वसन कार्यक्रम, समर्थन आणि धोरण सुधारणा प्रयत्नांमध्ये गुंतलेले असतात तथापि, मर्यादित संसाधने, सरकारी संस्था आणि गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) यांच्यातील समन्वयाचा अभाव आणि रस्त्यावरील मुलांचा

सामाजिक-सांस्कृतिक कलंक यांसारख्या असंख्य आव्हानांमुळे त्यांचे कार्य अडथळा ठरत आहे. ही आव्हाने असूनही, सामाजिक कार्यातील हस्तक्षेप, विशेषतः जे शिक्षण, आरोग्य, कायदेशीर संरक्षण आणि कौटुंबिक पुनर्मिलन यावर लक्ष केंद्रित करतात, त्यांचे रस्त्यावरील मुलांचे जीवन सुधारण्यात काही सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत

या शोधनिबंधाचा उद्देश भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक कार्याची भूमिका शोधणे हा आहे. हे या मुलांच्या सामाजिक आर्थिक परिस्थिती, आव्हाने व भेद्यता यांचे परीक्षण करते, सामाजिक कार्य धोरणांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करते आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना सहाय्य प्रदान करताना येणाऱ्या अडथळांची चर्चा करते. याशिवाय, रस्त्यावरील मुलांच्या संरक्षण आणि पुनर्वसनाला आकार देण्यासाठी धोरणाच्या भूमिकेसह, वर्तमान सरकार व स्वयंसेवी संस्थांच्या हस्तक्षेपांचे विश्लेषण अध्ययनामध्ये केले आहे. वर्तमान परिस्थितीची सर्वसमावेशक माहिती प्रदान करण्याचा आणि या क्षेत्रातील सामाजिक कार्य पद्धती सुधारण्यासाठी शिफारशी प्रस्तावित करण्याचा हा अध्ययनाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांना भेडसावणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि आव्हानांचा शोध घेणे.
- २) रस्त्यावरील मुलांच्या गरजा आणि अधिकारांना संबोधित करण्यासाठी सामाजिक कार्याच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे
- ३) रस्त्यावरील मुलांसाठी सध्याच्या सामाजिक कार्यातील हस्तक्षेप आणि पुनर्वसन कार्यक्रमांच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करणे
- ४) रस्त्यावरील मुलांच्या संदर्भात प्रभावी सामाजिक कार्यात हस्तक्षेप करण्यासाठी अडथळे ओळखणे.
- ५) भारतातील रस्त्यावरील मुलांचे कल्याण आणि संरक्षण सुधारण्यासाठी धोरणे प्रस्तावित करणे

साहित्य समीक्षा:

भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांच्या समस्येचा विस्तृतपणे अध्ययन केला गेला आहे, त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक, मानसिक आणि कायदेशीर आव्हानांना समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. देसाई (२०१४) गरीबी, स्थलांतर आणि कौटुंबिक विघटन ही प्राथमिक कारणे म्हणून ओळखतात, त्यांची शोषणाची

असुरक्षा आणि मदत आणि पुनर्वसन यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या सामाजिक कार्यांच्या हस्तक्षेपाची गरज अधोरेखित करतात. भान (२०११) यांनी रस्त्यावरील मुलांमध्ये वाढ करण्यात ग्रामीण-ते-शहरी स्थलांतराची भूमिका तपासली, स्थलांतराच्या मूळ कारणांना संबोधित करण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपायांचा सल्ला दिला. कुमार (२०१२) पुनर्वसनातील सामाजिक कार्यांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करतात, समुदायाच्या सहभागावर आणि गैर सरकारी संस्था व सरकारी भागीदारीवर जोर देतात. सरकार आणि सिन्हा (२०१४) सामाजिक कार्यकर्त्यांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांचे विश्लेषण करतात, जसे की निधीची कमतरता आणि क्षणिक लोकसंख्या व पद्धतशीर समर्थन सुचवतात. सेव्ह द चिल्ड्रेन इंडिया (२०१०) आणि युनिसेफ (२०१४) च्या अहवालांमध्ये शिक्षण, कायदेशीर समर्थन आणि मानसशास्त्रीय समर्थनावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या सर्वांगीण, बहु-भागधारक दृष्टिकोनाची मागणी करण्यात आली आहे. हुसैन (२०१२) आघात-माहित मनोसामाजिक हस्तक्षेपांची गरज अधोरेखित करते. प्रगती असूनही, मर्यादित संसाधने आणि खंडित प्रयत्नांसारखी आव्हाने कायम आहेत, शाश्वत सुधारणांसाठी समन्वित दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती:

सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक कार्यातील हस्तक्षेपांची प्रभावीता व रस्त्यावरील मुले आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना भेडसावणारी आव्हाने समजून घेणे हे या अध्ययनाचे उद्दिष्ट आहे. यात दुय्यम माहितीसोबत दुय्यम आणि प्राथमिक माहिती संकलन पद्धती वापरली आहे. माहितीपूर्ण संमती, गोपनीयता आणि संवेदनशीलता यासारख्या नैतिक बाबी लक्षात घेऊन प्राथमिक माहिती मुलाखती, लक्षित गट, सर्वेक्षण आणि प्रश्नावली यांच्याद्वारे संकलित केली गेली आहे.

भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुले: सामाजिक कार्य धोरणे आणि आव्हाने

भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांना अन्न, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा यासारख्या मूलभूत गरजा उपलब्ध नसणे यासोबत अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. त्यांना शोषण, गैरवर्तन आणि दुर्लक्ष होण्याचा धोका असतो त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, सामाजिक कार्य धोरणे वापरण्यात आली आहेत. यामध्ये बचाव आणि पुनर्वसन कार्यक्रम, शिक्षण

आणि कौशल्य विकास उपक्रम, कायदेशीर मदत व समर्थन, कुटुंब पुनर्एकीकरण आणि समुपदेशन समुदाय-आधारित हस्तक्षेप आणि आरोग्य व पोषण कार्यक्रम यांचा समावेश आहे.

रस्त्यावरील मुलांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांमध्ये त्यांची संख्या आणि स्थिती मर्यादित निधी व संसाधने, कलंक आणि सामाजिक बहिष्कार, अपुरे कायदेशीर संरक्षण, कौटुंबिक पुनर्एकीकरण आव्हाने, तस्करी व शोषण आणि मनोसामाजिक समस्या यांचा समावेश होतो.

रस्त्यावरील मुलांची संख्या आणि स्थिती समजून घेण्यासाठी विश्वासाहं माहिती महत्त्वाची आहे, कारण वेगवेगळ्या शहरांमध्ये वेगवेगळे आकडे नोंदवले जातात आणि काही मुले मोजली जाऊ शकतात. संसाधनांच्या मर्यादांमुळे या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत अडथळा निर्माण होतो, ज्यामुळे निकृष्ट दर्जाच्या सेवा किंवा सर्व गरजूंपर्यंत पोहोचण्यास असमर्थता येते.

कलंक आणि सामाजिक बहिष्कार रस्त्यावरील मुलांचा सेवा आणि विकासाच्या संधींमध्ये प्रवेश मर्यादित करतात. अपुरे कायदेशीर संरक्षण भ्रष्टाचार, जागरूकतेचा अभाव आणि जास्त बोजा असलेली कायदेशीर व्यवस्था या संरक्षणांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यास प्रतिबंध करते. दुरुपयोग, दुर्लक्ष किंवा त्याग यासारख्या कारणांमुळे कौटुंबिक पुनर्एकीकरण आव्हाने उद्भवतात आणि विशिष्ट प्रदेशांमध्ये गरिबी व सामाजिक नियमांमुळे मुलाला बेघर होण्यास कारणीभूत परिस्थिती बदलणे कठीण होते.

रस्त्यावरील मुलांसाठी तस्करी आणि शोषण ही देखील महत्त्वाची आव्हाने आहेत, कारण ते मानवी तस्करी, शोषण आणि गैरवर्तनासाठी अत्यंत असुरक्षित आहेत. रस्त्यावरील मुलांच्या लोकसंख्येच्या क्षणिक स्वरूपामुळे आणि त्यांच्या शोषणाच्या अनेकदा लपलेल्या स्वरूपामुळे या पद्धतींचा सामना करणे क्लिष्ट आहे.

मनोसामाजिक समस्यांना विशेष समुपदेशन सेवा आवश्यक असतात, ज्या अनेकदा अनुपलब्ध किंवा अविकसित असतात. चिरस्थायी बदल साध्य करण्यासाठी, या धोरणांना बळकट करणे, सार्वजनिक जागरूकता वाढवणे आणि सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि समुदाय यांच्यात उत्तम समन्वय सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

परिणाम:

शहरी भारतातील रस्त्यावरील मुले बहुतेकदा गरीब कुटुंबातून येतात, बहुतेकदा ग्रामीण भागातून शहरांमध्ये

चांगल्या उपजीविकेच्या संधी शोधत असतात. रस्त्यावर विक्री, भीक मागणे किंवा जगण्यासाठी अनौपचारिक मजुरीवर अवलंबून राहून त्यांना गंभीर आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. दारिद्र्य आणि कौटुंबिक विघटन, जसे की घरगुती हिंसाचार किंवा पालकांचे दुर्लक्ष हे घर सोडून रस्त्यावर आश्रय घेण्यासाठी मुलांचे प्रमुख चालक आहेत.

भारतीय शहरांमधील अनेक रस्त्यावरील मुलांसाठी शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि कायदेशीर संरक्षण यांसारख्या मूलभूत हक्कांपर्यंत मर्यादित प्रवेश ही एक महत्त्वाची समस्या आहे. बाल न्याय कायद्यासारखे कायदे असूनही, अंमलबजावणी कमकुवत राहते, ज्यामुळे ते शोषण, तस्करी आणि गैरवर्तनास असुरक्षित राहतात. ओळख दस्तऐवजांच्या अनुपस्थितीमुळे आरोग्य सेवा किंवा शिक्षण यांसारख्या सेवांमध्ये प्रवेश करण्याची त्यांची क्षमता गुंतागुंतीची होते परिणामी सीमांतीकरणाचे दीर्घ चक्र होते.

निवारा, अन्न, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणात प्रवेश यासारख्या तत्काळ समर्थन प्रदान करण्यात सामाजिक कार्यांच्या हस्तक्षेपांनी काही प्रगती केली आहे. तथापि, शाश्वत निधीची कमतरता, वारंवार कर्मचारी उलाढाल आणि रस्त्यावरील मुलांचे क्षणिक स्वरूप यामुळे या हस्तक्षेपांचे दीर्घकालीन यश मर्यादित राहिले आहे. अनेक मुले ज्यांना या हस्तक्षेपांचा तात्पुरता फायदा होतो ते शेवटी कौटुंबिक संबंधांमुळे आर्थिक दबावामुळे किंवा त्यांच्या रस्त्यावरील जीवनात अधिक सुरक्षित वाटल्यामुळे रस्त्यावर परत येतात. अपुरी काळजी आणि एकत्रीकरण धोरणे त्यांच्या असुरक्षिततेच्या चक्रीय स्वरूपामध्ये योगदान देतात.

रस्त्यावरील मुलांसोबत काम करताना सामाजिक कार्यकर्त्यांना आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यात संसाधनांचा अभाव आणि सामाजिक कलंक यांचा समावेश होतो. भूतकाळातील आघातामुळे किंवा राज्य संस्थांसह नकारात्मक अनुभवांमुळे मुले अनेकदा सामाजिक कार्यकर्ते आणि अधिकार्यांच्या व्यक्तींकडे अविश्वासाने पाहतात. सामाजिक कार्यकर्त्यांमधील उच्च उलाढाल दर प्रदान केलेल्या काळजीची सातत्य आणि गुणवत्ता प्रभावित करतात.

सहयोगी प्रयत्न आणि धोरणातील तफावत ही देखील शहरी भारतातील रस्त्यावरील मुलांसमोरील महत्त्वाची आव्हाने आहेत. परिस्थिती सुधारण्यासाठी, सरकार, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते आणि समुदाय यांचा समावेश असलेला अधिक समन्वित दृष्टीकोन आवश्यक आहे, ज्यामध्ये मुलांच्या हक्कांची मजबूत अंमलबजावणी चांगले

निधी आणि दीर्घकालीन उपायांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे जे रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या मूळ कारणांना संबोधित करतात

चर्चा:

भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांवरील अध्ययनातून असे दिसून आले आहे की सामाजिक कार्यांच्या हस्तक्षेपांनी काही तात्काळ समर्थन दिले असले तरी, प्रणालीगत अडथळ्यांमुळे दीर्घकालीन पुनर्वसन आणि समाजात पुन्हा एकत्र येणे आव्हानात्मक आहे सरकारी संस्था, गैर सरकारी संस्था व सामाजिक कार्य संस्थांमध्ये समन्वित प्रयत्नांच्या अभावामुळे सेवा वितरणामध्ये अकार्यक्षमता आणि तफावत निर्माण होते, ज्यामुळे पुनर्वसन प्रयत्नांचा मागोवा घेणे आणि त्यांचे अनुसरण करणे कठीण होते.

रस्त्यावरील जीवनाचे क्षणिक स्वरूप देखील आणखी एक अडथळा आणते, कारण रस्त्यावरील मुले अनेकदा शहरी भागात फिरतात किंवा रस्त्यावर आधारित जगण्याच्या विविध प्रकारांमध्ये बदलतात. या गतिशीलतेमुळे त्यांचा मागोवा घेणे आणि सातत्यपूर्ण काळजी घेणे कठीण होते. अनेक रस्त्यावरील मुले पर्यायी समर्थन प्रणालीच्या अभावामुळे किंवा त्यांच्या रस्त्यावरील समुदायांशी संलग्नतेमुळे त्यांच्या पूर्वीच्या वातावरणात परत जातात ज्यामुळे पुन्हा एकत्रीकरण गुंतागुंतीचे होते

सांस्कृतिक कलंक हे आणखी एक गंभीर आव्हान आहे, कारण रस्त्यावरील मुलांना अनेकदा बहिष्कृत किंवा मदतीसाठी "अपात्र" म्हणून पाहिले जाते कारण ते भीक मागणे किंवा अनौपचारिक श्रमाशी संबंधित आहेत हा कलंक मुलांना शाळा, आरोग्य सुविधा किंवा इतर सामुदायिक ठिकाणी स्वीकारण्यापासून प्रतिबंधित करतो, समाजात पुन्हा एकत्र येण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित करते. अनेक रस्त्यावरील मुलांना भीती वाटते की ओळख आणि पुनर्वसन दंडात्मक उपायांना कारणीभूत ठरेल किंवा त्यांच्या कुटुंबांपासून विभक्त होईल आणि त्यांना मदत घेण्यापासून परावृत्त करेल.

या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, अधिक समग्र आणि सहयोगी दृष्टीकोन आवश्यक आहे. सामाजिक कार्य धोरणांनी तात्काळ मदत, शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि कौटुंबिक समर्थन या उद्देशाने दीर्घकालीन उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. शैक्षणिक कार्यक्रम प्रवेशयोग्य आणि रस्त्यावरील मुलांच्या अद्वितीय गरजांनुसार तयार

केलेले असले पाहिजेत, तर व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम त्यांची रोजगारक्षमता वाढवू शकतात आणि रस्त्यावर आधारित जगण्याच्या डावपेचांवर अवलंबित्व कमी करू शकतात. समुदाय-आधारित पुनर्वसन यशस्वी पुनर्एकीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते

बाल संरक्षण कायद्यांची सरकारी अंमलबजावणी आणि बाल कल्याण कार्यक्रमांसाठी वाढीव निधी देखील आवश्यक आहे. विविध शहरे आणि प्रदेशांमध्ये सामाजिक कार्य हस्तक्षेपांची शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी संसाधन वाटपाचा विस्तार केला पाहिजे.

निष्कर्ष:

भारतीय शहरांमधील रस्त्यावरील मुलांची समस्या ही एक गंभीर चिंतेची बाब आहे ज्यावर तातडीने कारवाई करणे आवश्यक आहे. निवारा, अन्न आणि वैद्यकीय सेवा यासारख्या सामाजिक कार्यांच्या धोरणांमुळे तात्काळ आराम मिळत असला तरीही, प्रणालीगत अडथळ्यांमुळे त्यांची परिणामकारकता मर्यादित आहे. मुख्य आव्हानांमध्ये अपुरा निधी, समन्वित प्रयत्नांचा अभाव, रस्त्यावरील मुलांचे क्षणिक स्वरूप आणि सामाजिक कलंक यांचा समावेश होतो या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, दीर्घकालीन शैक्षणिक कार्यक्रम, व्यावसायिक प्रशिक्षण, समुदाय-आधारित पुनर्वसन आणि बाल संरक्षण कायद्यांची मजबूत अंमलबजावणी यांचा समावेश असलेली व्यापक धोरणे तयार करण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्ते, गैर सरकारी संस्था आणि सरकारी संस्थांचा समावेश करून अधिक एकात्मिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. गरिबी, दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक बहिष्कार यासारख्या समस्यांची मूळ कारणे दूर करणे आणि सांस्कृतिक कलंक दूर करणे देखील महत्त्वाचे आहे. भारतातील रस्त्यावरील मुलांच्या लोकसंख्येसाठी अधिक प्रभावी आणि चिरस्थायी उपाय तयार करण्यासाठी मजबूत समन्वय, शाश्वत निधी आणि मजबूत धोरण अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

संदर्भ:

- 1) Aptekar, L. (1994). *Street children in the developing world: A review of their condition. Cross-Cultural Research, 28(3), 195-224.*
<https://doi.org/10.1177/106939719402800301>

- 2) Aptekar, L., & Heinonen, P. (2003). *Methodological implications of contextual diversity in research on street children. Children, Youth and Environments, 13(1), 202–219.*
- 3) Bajpai, A. (2006). *Child rights in India: Law, policy, and practice (2nd ed.)*. New Delhi, India: Oxford University Press.
- 4) Bhan, N. (2011). *Migration and street children in Indian cities*. New Delhi: Oxford University Press.
- 5) Chikarmane, P. (1996). *Street identity. Indian Journal of Social Work, 57(1), 33–38.*
- 6) Dabir, N., & Athale, N. (2011). *From street to hope: Faith-based and secular programs in Los Angeles, Mumbai, and Nairobi for street-living children*. New Delhi, India: Sage Publications.
- 7) De Moura, S. L. (2002). *The social construction of street children: Configuration and implications. British Journal of Social Work, 32(3), 353–367.* <https://doi.org/10.1093/bjsw/32.3.353>
- 8) Dybicz, P. (2005). *Interventions for street children: An analysis of current best practices. International Social Work, 48(6), 763–771.* <https://doi.org/10.1177/0020872805057083>
- 9) Epstein, I. (1996). *Educating street children: Some cross-cultural perspectives. Comparative Education, 32(3), 289–302.* <https://doi.org/10.1080/03050069628722>
- 10) Humphries, J. (2003). *Child labor: Lessons from the historical experience of today's industrial economies. The World Bank Economic Review, 17(2), 175–196.* <https://doi.org/10.1093/wber/lhg016>
- 11) Martins, S. B., & Ebrahim, G. J. (1993). *Street children. Journal of Tropical Pediatrics, 39(5), 264–268.*
- 12) Mathur, M. (2009). *Socialization of street children in India: A socio-economic profile. Psychology Developing Societies, 21(2), 299–325.* <https://doi.org/10.1177/097133360902100207>
- 13) McFarlane, C., Desai, R., & Graham, S. (2011). *Acting without sanitation: Open defecation. Durham, UK: Department of Geography, Durham University.* Retrieved from https://www.dur.ac.uk/geography/everday_sanitation/acting_without_sanitation/